

**ROSSIYA IMPERIYASI TURKISTONDA MUSTAMLAKACHILIK
BOSHQARUV TIZIMINING QAROR TOPISHI**

Komiljonova Sevinch Komiljon Qizi ¹

¹ Sharof Rashidov nomidagi Samarqand
davlat universiteti magistranti

**MAQOLA
MA'LUMOTI**

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 28.12.2024

Revised: 29.12.2024

Accepted: 30.12.2024

Maqolada Rossiya imperiyasining Turkiston zaminiga bosqinchilik yurushlarining boshlanishi manbalar asosida tahlil etilgan. Shuningdek, Rossiya imperiyasining Turkistonda mustamlakachilik boshqaruv tizimining qaror toptirishidagi harakatlari aks etirilgan.

KALIT SO`ZLAR:

*milliy davlatchilik,
Rossiya, Turkiston, Ost-
Indiya, Buyuk Britaniya,
Aleksandr Byorns,
Hindiston, Afg'oniston,
Buxoro, Xiva va Qoqon.*

KIRISH. Mustaqillik yillari O'zbekiston uchun milliy davlatchilikni tiklash, jamiyatni demokratiya asosida qayta qurish va hokimiyat funkstiyalarini taqsimlash tamoyillarini ishlab chiqish, shaxsning huquq va erkinliklarini ta'minlash, erkin bozor munosabatlarini rivojlantirish uchun asos bo'luvchi poydevorni qurish bo'yicha mashaqqatli mehnat qilish davri bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2016-yil yakunlarida "eng avvalo yoshlar va aholi o'rtasida mamlakatimizning boy tarixi, uning betakrormadaniyati va milliy qadriyatlarini keng targ'ib qilish, johon ilm-fani va adabiyoti yutuqlarini yetkazish uchun zarur muhit va shart-sharoit yaratish ustufor vazifalardan hisoblanadi"²⁴, deb takidlab o'tdi.

Shuningdek, O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017-yil 30-iyun kuni "O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi huzurida O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha Jamoatchilik kengashi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"²⁵gi qarorni imzoladi.

Shuni ham alohida takidlash kerakki: -"Milliy tarixni milliy ruh bilan yaratish kerak. Aks holda uning tarbiyaviy ta'siri bo'lmaydi. Biz yoshlarimizni tarixdan saboq olish, xulosa

²⁴ Sh.M.Mirziyoyev. tanqidiy tahlil, qat'iy - intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. –T.: "O'zbekiston", 2017-yil. –B.47.

²⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, 30.06.2017 yildagi PQ-3105-son

=====

chiqarishga o'rgatishimiz, ularni tarix ilmi, tarixiy tafakkur bilan qurollantirishimiz zarur"²⁶, – dedi Shavkat Mirziyoyev.

O'zbekistonda davlatchilikning qaror topishini ta'minlangan tarixiy sharoitlarga aniqlik kiritish, Podsho tuzumi va sovet tuzumlarining bu jarayonlarga salbiy ta'siri omillarini aniqlash zarurligiga alohida e'tibor qaratish mavzuning dolzarbligidir.

Turkiston o'lkasining uch xonlikka bo'linib ketishi uning nafaqat siyosiy-iqtisodiy va ma'naviy-madaniy tanazzulga yuz tutishiga olib keldi, mamlakatni boshqarib boradigan davlatchilik asoslarining zaiflashib ketishiga, bir millat va diniy e'tiqodga ega bo'lgan mintaqada mahalliylikni kuchayib ketishiga ham sabab bo'ldi. XIX asrning 50-yillarida Turkiston xar tomonlama inqirozga uchragan hudud edi. Bu inqiroz boshqa mamlakatlar ta'siri ostida emas, balki asta-sekinlik bilan o'zaro ichki nizolar orqali pishib yetilgan edi.

Inqiroz o'lkani Rossiya imperiyasi tomonidan istilo qilinishini tezlashtirdi va imkoniyat yaratdi. Rossiya imperiyasining Turkiston boyliklariga qiziqish Pyotr I davrida boshlangan bo'lib, bosqinchilikga tayyorgarlik bir yarim asr davom etdi²⁷. XIX asr o'rtalarida ikki yirik mustamlakachi imperiya – Buyuk Britaniya va Rossiya davlatlari manfaatlari Turkistonda to'qnashdi. Ularning har biri o'zbek xonliklari bilan savdo-sotiq, diplomatik aloqalar olib borayotgan Buyuk Britaniya Rossiyaning Turkistonga kirib kelayotganidan xavfsiramoqda edi.

Ost-Indiya kompaniyasi tomonidan josuslik ma'lumotlarini to'plash maqsadida, 1831–1833-yillarda yuborilgan leytenant Aleksandr Byorns Hindistondan Afg'onistonga, undan Buxoroga go'yo sayyoh sifatida kelgan. U yig'ilgan dallilar va shaxsiy kuzatuvlar asosida uch jildlik "Buxoroga sayohat" nomli kitob yozgan. Bu asarida Turkiston haqida qimmatli ma'lumotlarni keltiragan.

Angliya hukumati Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarini Rossiyaga qarshi ittifoqqa uyushtirishga harakat qilgan. 1841–1842-yillarda Angliya hukumati mayor Konollini Xivaga, polkovnik Stoddartni Buxoroga maxsus missiya bilan yuborgan. Ular Xiva xoni va Buxoro amiri huzurida bo'lib, Rossiya tajovuzidan saqlanish uchun uchta xonlik bir-birlariga yordamlashishini, kuchlarini birlashtirishni, ittifoq tuzishni taklif qilib, rus qo'shinlariga qarshi kurashish uchun qo'shin bilan yordam berishga va'da qilganlar. Biroq rasmiy hujjatlarni bo'lmagani sababli amir Nasrullo ularni zindonga tashlatgan.

Bularni qutqarish uchun Angliya tomonidan Turkiya homiyligida mayor Volf Buxoroga yuborilgan, ammo uning 1843–1845-yillarda Buxorodagi urinishidan ham natija chiqmadi, zindondagilar qatl etilgan. Volfning o'zi zo'rga qochib qutilgan. Shuningdek, 1843-yilda Xivaga kelgan kapitan Ebbot ham Angliya manfaatlari yo'lida ishlagani ma'lum. Ost-Indiya

²⁶ Sh.M.Mirziyoyevning 2021-yil, 19 yanvar kuni ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalari bo'yicha videoselektor yig'ilishidagi nutqidan. <https://aniq.uz/>

²⁷ Qoraboyev U., Soatov G'. O'zbekiston madaniyati. – T.: Taffakkur-bo'stoni, 2011. – B. 110.

kompaniyasi O'rta Osiyo bozorlariga kirish va egallab olish, bozorlarda ingliz tovarlarining Rossiya tovarlarini siqib chiqarishini ta'minlashga zo'r berdi.

Bu borada ular Hind va Eron savdogarlaridan ham keng foydalangan. Buyuk Britaniyaning O'rta Osiyoga kirish va uni egallashga intilishi Rossiya impreyasini tashvishga soldi. U xonliklarga bevosita chegaradosh bo'lganidan foydalanib, harbiy harakatlarni boshlab yuborgan. Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoni bosib olishi tarixiy nuqtai nazardan unchalik ko'p vaqtga cho'zilmadi. 1865–1895-yillarda kechgan istilochilik jarayoni o'zaro sarxadlari belgilab olinmagan O'rta Osiyo xalqlarini imperiyaga mute bo'lishiga olib keldi²⁸.

Xonliklarning shimoliy-g'arbiy hududida Orenburg General-gubernatori Perovskiy katta qo'shin bilan 1853-yilda Qo'qon xonligining strategik ahamiyatga molik bo'lgan Oqmasjid (hozirgi Qizilo'rda) qal'asini bosib olgan. Rus manbalarida keltirilishicha, Oqmasjid qamalining dastlabki kunlaridanoq qal'a qo'mondoni Muhammad Vali halok bo'lgan. Qal'a himoyachilaridan 230 kishi talofat ko'rdi, 74 kishi asir olindi, 35 kishi yarador bo'ldi. Qamal jarayonida ruslardan jami 106 kishi halok bo'ldi va yaralandi²⁹.

1855–1857-yillardagi Qrim urushi munosabati bilan Rossiya imperiyasi O'rta Osiyoni zabt etish bo'yicha katta miqyosdagi harbiy harakatlarni olib bormagan³⁰. Xonliklarning shimoliy-sharqiy tomonidan esa Sibir General-gubernatori Gosford 1860-yilda Qo'qon xonligi hududiga qarashli harbiy istehkomlarga hujum qilib, To'qmoq, Pishpak va boshqa qal'alarni birin-ketin bosib ola boshlagan. Perovskiy va Gosfordlarning harbiy harakatlari amalda Rossiya impreyasining O'rta Osiyoga e'lon qilinmagan bosqinchilik yurishining boshlanishi edi. Turkistonni bosib olish masalasi podshoh Aleksandr II tomonidan 1859 va 1861-yillarda o'tkazilgan kengashida muhokama qilingan va birinchi navbatda Qo'qon xonligini qarshi harbiy harakatlarni boshlashga qaror qilingan.

1864-yil may oyida Qo'qon xonligi hududiga sharq tomondan Chernyayev qo'mondonligidagi Rossiya qo'shinlari, g'arbdan Verevkin qo'shinlari bostirib kirgan. Ular tomonidan Qo'qon xonligining muhim va tayanch shaharlari:

Avliyoota, Suzoq, Turkiston egallangan. Bosqinchilar 1864-yil 14-iyulda Chimkentga yurish boshlagan. Bu orada Qo'qon xoni Sulton Sayyidxon va Alimquli Amirlashkar bor kuchlarini to'plab, Chimket atrofida jangga tayyorlangan. Uch kun davomida qattiq jang bo'lgan. Jangda Alimquli Amirlashkar qo'shinlari g'olib chiqqan, Chernyayev qo'shinlari jangda yengilib, orqaga chekinishga majbur bo'lgan. Alimquli Amirlashkar o'z qo'shinlarini bosqinchilar egallagan shaharlarni ozod qilish uchun jangga tayyorlayotgan bir paytda Buxoro amiri Muzaffarning Qo'qon xonligi hududlariga bostirib kirganligi to'g'risida xabar olingan. Alimquli Amirlashkar o'z qo'shinini bosqinchilarga emas, Buxoro

²⁸ Ахмаджонов Ф. А. Россия империяси Марказий Осиёда. – Т.: Шарк, 2002. – Б. 24.

²⁹ Русское знамя в Средней Азии // Исторический вестник, № 8. – СПб., 1899. – С. 107

³⁰ Shamsiddinov R., Karimov Sh., Ubaydullayev O'. Vatan tarixi (XVI–XX asr boshlari) ikkinchi kitob. – Т.: "Sharq", 2010. – Б. 154-155

amiriga qarshi Qo'qonni himoya qilishga otlantirishga majbur bo'lgan. Vaziyat Chernyayevga qo'l keldi, uning qo'shinlari Orenburg otryadlari bilan Sayramda qo'shib, 1864-yil 14-sentabrda Chimkentga yangidan yurish uyushtirdi va shaharni bosib olgan.

Mansab va unvonlarga o'ch Chernyayev 1864-yil 2-oktabr kuni Toshkentga hujum boshladi. Toshkent Qo'qon xonligining eng yirik, muhim strategik ahamiyatga molik shaharlaridan bo'lib, 100 ming atrofida aholi yashagan. Shahar Shayxontoxur, Sebzor, Beshyog'och va Ko'kcha dahalariga bo'lingan. 12 darvozasi, 189 masjid, 10 madrasasi mavjud bo'lgan. Toshkent uzunligi 25 chaqirim, eni 2-3 metr, balandligi 5-7 metr bo'lgan devor bilan o'rab olingan edi.

Toshkent mudofaachilarining mardona harakati tufayli Chernyayev qattiq mag'lubiyatga uchradi, jangda 72 zobit va askarni yo'qotgan. Chimkentga qaytishga majbur bo'ldi. Urush davrida Toshkentning zodogon boylari mudofaachilarni qo'llab turdilar. Toshkentlik Qozoqbek Dodhoh o'g'li mulla Solihbek Oxund (1812–1867-y.) butun boyligini Toshkent mudofasi uchun sarflab, 45 kunlik qamal chog'ida xalqni moddiy jihatdan qo'llab turgan³¹.

Chernyayev 1864 – 1865-yil qishini harbiy tayyorgarlik bilan o'tkazgan. Uning qo'shinlari Sibir va Orenburgdan yetib kelgan qurol-yarog', yangi batalyonlar, sapyorlar rotalari bilan to'ldirilgan. 1865-yil bahoridan Chernyayevning yangi hujumi boshlangan. 1865-yil 29-aprelida kuni Niyozbek qal'asi taslim bo'lgan³², Toshkentni suv bilan ta'minlab turuvchi Kaykovuz anhoriga Chirchiq daryosidan suv chiqarib beruvchi to'g'onni buzib tashlab, shahar aholisini suvsiz qoldirilgan. Alimquli Amirlashkar katta qo'shin bilan Qo'qondan Toshkentga yetib kelgan. Toshkent uchun shiddatli janglar bo'lgan.

Alimquli Amirlashkar og'ir yaralandi va halok bo'lgan. Nihoyat shahar himoyachilarining qarshiligi sindirilgan, 15-iyun kuni Chernyayev Toshkentni zabt etgan. 17-iyunda Chernyayev Toshkentning nufuzli kishilari bilan muzokara olib boradi va zo'ravonlik bilan shahar o'z ixtiyoriga ko'ra rus qo'shinlariga taslim bo'lgani, shahar aholisi o'z dinida qolishi, ishlar shariat asosida olib borilishi, hovli va bog'lar o'z egallari qo'lida qolishi to'g'risida ikki tomonlama ahdnoma imzolangan. Toshkent Rossiya imperiyasining tarkibiy qismiga aylantirilgan.

Natijada Orenburg General-gubernatorligi tarkibida Turkiston viloyati tuzilgan, uning harbiy gubernatori etib general Chernyayev tayinlangan.

1866-yil 28-yanvarda Chinozdan Sirdaryo tomonga 14 rota askar, 600 kazak, 16 ta to'pdan iborat harbiy otryad safarbar qilingan³³. Lekin Chernyayev boshchiligidagi Jizzaxga uyushtirilgan ushbu hujum mag'lubiyatga uchragan.

³¹ Ахмаджонов Ф. А. Россия империяси Марказий Осиёда. – Т.: Таълим мабаи, 2003. – Б. 1

³² Ўзбекистон пойтахти Тошкент 2200 ёшда (Тошкент шахрининг 2200 йиллик юбедейига бағишланган Халқаро илмий конфереция материаллари). – Т.: Фан, 2009. – Б. 298

³³ Завоевание Туркестана. Заметки по среднеазиатскому вопросу, Д. И. Романовского // Русский вестник, № 7. – СПб., 1868. – С. 165.

Shundan so'ng o'zboshimchaligi uchun Chernyayev Sankt-Peterburga chaqirib olingan, o'rniga general Romanovskiyy tayinlangan. Romanovskiyy Sibir va Orenburgdan yordam olib Buxoro amirligiga qarshi yurish boshlashga tayyorgarlik ko'rgan. Rossiya imperiyasi qo'shinlari tomonidan Qo'qon hududlari bosib olinayotgan bir paytda Buxoro amiri tomoshabin bo'lib turgan bo'lsa, endi Buxoro amirligi hududlariga hujum boshlangan paytda Qo'qon xoni Xudoyorxon sukut saqlab turgan. 1866-yil 8-mayda general Romanovskiyni Erjar tomon yurishi Buxoro qo'shining mag'lubiyati va istehkomlashtirilgan o'rdaning qo'lga kiritilishi bilan tugagan³⁴.

Amir Jizzaxga qochishga majbur bo'ladi. Romanovskiyy yurishni Xo'jand tomonga yo'naltirgan, 1866-yil 19–22 may kunlari bo'lgan qattiq janglar natijasida Xo'jand egallangan. 1866-yil avgustda Orenburgdan General-gubernator Krijanovskiyy Toshkentga kelgan va Romanovskiyy bilan birgalikda Buxoro amirini tobe qilish harakatini boshlangan. Katta qo'shin yordamida 1866-yil oktabrda O'ratepa viloyati, Zomin qal'asi bosib olingan. Jizzax uchun katta jang bo'lgan.

Jizzax shahri balandligi 4 metr va eni 3 metrlik ikki qavat devor bilan o'rab olingan bo'lib, qal'aga o'xshash mudofaga ega edi. Shaharda 10 ming himoyachi askar, 53 to'p bor edi. Himoyachilar shaharga kirib chiqadigan darvozalarni tuproq bilan ko'mib tashlab jang olib borganlar. Nihoyat 11–18 oktyabr kunlari bo'lgan jang natijasida bosqinchilar Jizzaxni egallagan.

Aleksandr II 1867-yil 14-iyulda Turkiston General-gubernatorligi va Turkiston harbiy okrugini tuzish to'g'risida farmon bergan. General-gubernator va okrug qo'mondoni etib general-ad'yutant K. P. fon Kaufman tayinlangan. Unga urush e'lon qilish, sulh tuzish, harbiy-ma'muriy, moliyaviy-iqtisodiy, fuqarolik ishlarini mustaqil hal qilish huquqlari berilgan. Shu boisdan u "Yarim podshoh" deb etirof etilgan. Bu tadbir Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olishi yo'lidagi harakatida yangi bosqich bo'lgan.

Kaufman navbatdagi yurishni Samarqandga tomon boshlagan. 1868-yil 1-may kuni shahar yaqinidagi Cho'ponota tepaligida Buxoro amiri qo'shinlari bilan jang qilib, ularni osongina mag'lubiyatga uchratgan, dovrug'i olamni tutgan Samarqand 2-may kuniyoq deyarli jangsiz dushmanga taslim bo'lgan.

Buxoro amiri o'z qo'shinlarini to'plab dushmanni daf etish uchun Samarqand tomon yurgan. Kaufman bu xabarni eshitib Buxoro tomon yurish qilgan. Ikki tomon qo'shinlari Zirabuloqda 1868-yil 2-iyunda to'qnashgan, qattiq jang natijasida amir qo'shinlari tor-mor etilgan. Bu orada Samarqandda istilochilarga qarshi qo'zg'olon ko'tarilgan. Shahrisabz va Kitob hokimlari Jo'rabek va Bobobek hamda amirning o'g'li Abdumalik To'ra 27-may kuni Samarqandga qo'shin bilan yetib kelib, qo'zg'olonchilar bilan birgalikda Kaufman tomonidan Samarqandga qoldirilgan polkovnik Nazarov va mayor Shtempel boshliq harbiy qismlar bilan qattiq jang qilganlar. Jang 8 kun davom etgan. 500 kishidan iborat dushman

³⁴ Мажид Ҳасаний. Туркистон босқини. – Т.: Нур, 1992. – Б. 30

=====

kuchlaridan 275 ta askar qirib tashlangan va yarador qilingan. Samarqanddagi voqealardan xabar topgan Kaufman zudlik bilan Samarqandga qaytib kelgan va 8-iyun kuni shaharni to‘plardan yoppasiga o‘qqa tutishga, aholini beomon otish, shaharni yondirishga buyrug‘ bergan. Aholi qirg‘in qilingan, masjidlar va tarixiy yodgorliklar yondirilgan, qadimiy noyob moddiy va ma‘naviy obidalar Peterburga olib ketilgan.

1868-yil 23-iyunda Kaufman bilan amir Muzaffar o‘rtasida sulh bitimi imzolangan. Buxoro amirligi Rossiya impreyasining vassaliga, ya‘ni xorijiy mamlakatlar bilan mustaqil aloqalar qila olmaydigan davlatga aylantirilgan. 1868- yil 28-iyunda Zarafshon okrugi tashkil etilgan³⁵. Sulhga binoan, Xo‘jand, O‘ratepa, Jizzax, Samarqand, Kattaqo‘rg‘on Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritilgan, amir 125 ming tilla (500 ming so‘m) tovon to‘lash majburiyatini olgan. To‘lanadigan tovon pulidan 10 ming tilla zudlik bilan undirilgan³⁶. Bunday bosqinchilik, talonchilik asoslangan sulh aholining yuqori tabaqa vakillarining nafratini kuchaytirdi.

Abdumalik, Jo‘rabek va Bobobek kuchlari nafaqat bosqinchilarga, shuningdek, amir Muzaffarga qarshi ham qaratilgan edi. Ular Abdumalikni amir deb e‘lon qilganlar. Amir Muzaffar endi bosqinchilarga emas, Kaufman yordamida o‘z vatandoshlariga qarshi urushga kirishgan va 1870-yil avgustida ularni kuch bilan bostirib, o‘z taxtini saqlab qolgan. Shahrisabz va Kitob bekliklari amirlik tarkibida qolgan.

Kaufman 1873-yil bahorida 12 mingdan ortiq zobit va askar, 56 to‘p-zambaraklar bilan Xiva xonligiga yurish boshlagan. Ayni paytda Xivaga qarshi Orenburg, Mang‘ishloq, Krasnovodsk, shuningdek, Kavkaz okrugi qo‘shinlari ham yurishga kirishgan edi. Xiva xoni Muhammad Rahimxon II bosqinchilarga qarshi o‘z qo‘shinlarining bir qismini Muhammadmurod devonbegi boshchiligida Chorjo‘y tomonga, yana bir qismini amir To‘ra boshchiligida Xazoraspga, yana bir qismini Eltuzar inoq boshchiligida Qo‘ng‘irot tomonga, Inoqbek boshchiligidagi qismni Xo‘jayliga safarbar etgan. Amudaryo bo‘ylarida qirg‘inbarot janglar bo‘lgan. 1873-yil 18-may kuni Kaufman otryadlari Amudaryodan o‘tib Xazoraspni egallagan, Qo‘ng‘irot va Xo‘jayli shaharlari, Mang‘it qal‘asi zabt etilib, talangan.

Istilochi qo‘shinlar Xivaga yaqinlashib qolganda Muhammad Rahimxon poytaxtni tashlab chiqqan va turkman ovuliga yashiringan. Xivalik Otajon to‘ra Kaufman huzuriga kelib shaharni vayron etmaslikni so‘ragan. Kaufman shaharni zabt etib, Otajon to‘raga xonni topishni buyurgan va xon xazinasini, moddiy-ma‘naviy boyliklarni qo‘lga kiritadi.

Xulosa qilib aytganda, Rossiya imperiyasi 20 yil davom etgan qonli urush bilan butun O‘rta Osiyoni bosib olgan. Bosib olingan o‘lkada mustahkam va batamom o‘rnashib olish maqsadida chet mamlakatlar bilan chegaralarni aniqlash choralarini ko‘rgan. 1881-yilda Rossiya – Eron chegara konvensiyasi imzolanib, yangi Rossiya mulklari va Rossiya – Eron

³⁵ Мажид Ҳасаний. Туркистон босқини. – Т.: Нур, 1992. –Б. 31.

³⁶ Аваз Муҳаммад Аттор Ҳўқандий. Тарихи жоҳономаи // Шарқ юлдузи , № 8. 1991. – Б. 139.

o'rtasidagi chegarasi, 1895-yilda esa Pomirdagi chegaralar belgilangan. Bu Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi bosqinchilik, talonchilik harakatining yakunlovchi nuqtasi bo'lgan.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, 30.06.2017 yildagi PQ-3105-son
2. Sh.M.Mirziyoyevning 2021-yil, 19 yanvar kuni ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalari bo'yicha videoselektor yig'ilishidagi nutqidan. <https://aniq.uz/>
3. Sh.M.Mirziyoyev. tanqidiy tahlil, qat'iy - intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. –T.: “O'zbekiston”, 2017-yil. –B.47.
4. Qoraboyev U., Soatov G'. O'zbekiston madaniyati. – T.: Taffakkur-bo'stoni, 2011. – B. 110.
5. Shamsiddinov R., Karimov Sh., Ubaydullayev O'. Vatan tarixi (XVI–XX asr boshlari) ikkinchi kitob. – T.: “Sharq”, 2010. – B. 154-155
6. Аваз Мухаммад Аттор Хўқандий. Тарихи жоҳономаи // Шарқ юлдузи , № 8. 1991. – Б. 139.
7. Аҳмаджонов Ф. А. Россия империяси Марказий Осиёда. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 24.
8. Аҳмаджонов Ф. А. Россия империяси Марказий Осиёда. – Т.: Таълим мабаи, 2003. – Б. 1
9. Мажид Ҳасаний. Туркистон босқини. – Т.: Нур, 1992. – Б. 30
10. Русское знамя в Средней Азии // Исторический вестник, № 8. – СПб., 1899. – С. 107
11. Ўзбекистон пойтахти Тошкент 2200 ёшда (Тошкент шаҳрининг 2200 йиллик юбедейига бағишланган Халқаро илмий конфереция материаллари). – Т.: Фан, 2009. – Б. 298
12. Завоевание Туркестана. Заметки по среднеазиатскому вопросу, Д. И. Романовского // Русский вестник, № 7. – СПб., 1868. – С. 165.